

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNVESTİSIYA CƏLBƏDİCİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ VƏ QABAQCİL TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ-ÖZBƏKİSTAN NEFTQAZ SAHƏSİNİN STRATEJİ İNKİŞAFININ ƏSASIDIR

İxtisas: 5304.01 - İqtisadi fəaliyyət növləri
Elm sahəsi: İqtisad elmləri
İddiaçı: **Xamroeva İroda Nematilloeyvna**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI - 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin “Neftqazəlmətdəqiqatlayihə” İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Qanimat Asad oğlu Safarov

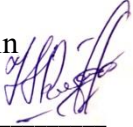
Rəsmi opponentlər: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Alıcan Bayramlı oğlu Abbasov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nərminə Həmid qızı Abbasova

iqtisad elmləri namizədi, dosent
İsmayil Cəfər oğlu Həsənov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:
imza **əməkdar elm xadimi,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Yadulla Həmdulla oğlu Həsənlı**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:
imza **iqtisad elmləri namizədi
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov**

Elmi seminarın
sədri:
imza **iqtisad elmləri doktoru, professor
Heydər Sərdar oğlu Həsənov**

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. İntestisiyaların ölkə iqtisadiyyatında rolu ondan ibarətdir ki, onlar istehsalatın daha da genişlənməsinə şərait yaradır. İntestisiyalar - gələcəkdə daha çox istehlak etmək imkanına malik olmaq üçün sabaha “saxlanılan” bir şeydir. Bundan başqa, investisiyalarının bir hissəsi təhsil, səhiyyə və s. sahələrində qeyri-istehsal əsas fondlarının artımına yönəldilir. İqtisadi inkişafın zəruri şərti investisiyaların çoxaldılmasıdır. Özbəkistanın Birinci Prezidenti İ.A.Kərimov ölkənin iqtisadi inkişafının prioritetlərini açıqlayaraq qeyd edirdi ki, *“Çətin şəraitdə biz iqtisadiyyatın sonrakı dayanıqlı inkişafını təmin etməli, onun diversifikasiyası, modernləşdirilməsi və istehsalın texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi üzərində işi davam etdirməliyik”*. Bu problemi həll etmək üçün əhəmiyyətli investisiya ehtiyatları tələb olunur ki, bunların arasında xarici investorların vəsaitlərinin cəlb edilməsi ən vacib sahələrdən biridir.

Özbəkistan Prezidenti Mirziyoyev Ş.M. 7 fevral 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə 2017-2021-ci illərdə ölkənin inkişafının beş prioritet istiqaməti üzrə Fəaliyyət Strategiyasını təsdiq etmişdir. **“İqtisadiyyatın inkişafı və liberallaşdırılması”** istiqamətlərindən biri, sənaye sahələrini və bütövlükdə iqtisadiyyatı makroiqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsinə və iqtisadiyyatın yüksək artım templərinin qorunub saxlanmasına, onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinə və intensiv inkişafına, iqtisadiyyatda dövlətin iştirakının ixtisar edilməsi üzrə institusional və struktur islahatlarının davam etdirilməsinə, hüquqların müdafiəsinin gücləndirilməsi və xüsusi mülkiyyətin prioritet inkişafı, kiçik biznesin və özəl sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması, bölgələrin, rayonların və şəhərlərin kompleks və balanslaşdırılmış sosial-iqtisadi inkişafı, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə xarici investisiyaların ölkənin iqtisadiyyatına və regionlarına fəal cəlb edilməsinə yönəlidir.

Müasir etapda neft-qaz sənayesi hər bir ölkənin iqtisadiyyatında həlledici rol oynayır. Son 5 ildə Özbəkistanın neft-qaz sənayesi müəssisələrinin cari qiymətlərlə investisiyalarının ümumi həcmi iki dəfədən çox, o cümlədən əsas kapitalla - 2,2 dəfə artıb, onların payı 76 %-ə qarşı 99 %, bunlardan da avadanlıqların alınması üçün - 25% və

qeyri-yaşayış bina və tikililər üçün - 6 dəfədən çox təşkil etmişdir. Əsaslı təmirə qoyulan investisiyaların həcmi təxminən 80% azalıb, onların payı isə 10%-ə qarşı cəmi 1% təşkil etmişdir.

İdarəetmə sisteminin sənayenin dayanıqlı inkişafına təsiri nəticəsində, həcmi son 5 ildə 9,7 mlrd. ABŞ dolları təşkil edən birbaşa xarici investisiyalar kimi müəssisələrin inkişafı mənbəyinin əhəmiyyəti artmışdır. Neft-qaz sənayesinə investisiyalar uzunmüddətli layihələr arasında daha likvid hesab olunur. 2018-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən birbaşa xarici investisiyanın 40%-dən çoxu neft-qaz sənayesinin payına düşür.

Neft-qaz sektorunun sürətli inkişafı üçün birbaşa investisiyalardan adekvat istifadə ilə bağlı nəzəri və metodoloji problemlərin işlənilməsi, o cümlədən neft və qaz ixracının stimulu səviyyəsinin təsirinə səmərəliliyinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı templərinə artırılması ilə aktuallığını itirməmişdir.

Buna görə də müasir şəraitdə Özbəkistan Respublikasının neft-qaz kompleksi müəssisələrinin (xarici investorlar üçün) investisiya cəlb edilməsinin artırılması problemlərinin öyrənilməsi mühüm və aktual məsələdir.

İqtisadiyyat sahələrinin inkişafına kapital, bir qədər sonra isə investisiya yatırımlarının inkişafı məsələləri bir çox yerli və xarici alimlər tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Onlara K.R. Makonell, S.L. Bryu, E.C. Dolan, Samuelson P.E., S. Fişer, Asaul A.N., Erdeman Q.V., Baldin K.V., Lisitsina L.V. və sairələr aid edilə bilər. İkincilərə – Limitovskiy M.A., Saçuk T.V., Serov V.M., Çapek V.N., Çesnakov A.S., Batişeva Q.A., Zubareva V.D., Yufrakov Y., Fedyakov M.İ., Tixomirova İ., Orlova Y.N. və s., Azərbaycanın iqtisadçı alimləri: akademik Z.A. Səmədzadə, Q.A. Abbasov, T.N. Əliyev, Əhmədov A., Q.A. Səfərov, M.C. Atakişiyeva, S.M. Qasımova, E.M. Hacızadə, Vəliyev V.M., Səlimov S.M. və s. Yerli elmdə bazar münasibətlərinə yeni keçid şəraitində investisiyaların inkişaf problemləri S.S. Qulyamov, A.A. Zakirov, Ş.E. Zokirov, İ.E. İvonina, M.B. Xamidulin, R.İ. Kayumov, E.X. Mahmudov, A.S. Usmanova, Q.Ç. Fədyəşeva, N. Yuldaşev, N.N. Xəşimova, U.S. Nadırxanov və bir çox alimlər tərəfindən fəal tədqiq edilir. Bununla yanaşı, neft-qaz sahəsi müəssisələrinin investisiya cəlb edilməsinin artırılması məsələləri hələ

kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Bu hallar, eləcə də həll edilməmiş problemlər dairəsi seçilmiş tədqiqat mövzusunun aktuallığını təsdiq edir və onun əsas məqsəd və vəzifələrini formalaşdırmağa imkan verir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Özbəkistanın neft-qaz sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsi prosesində yaranan iqtisadi və maliyyə münasibətləridir. Tədqiqatın **predmeti** isə neft-qaz sahəsi müəssisələrində investisiya cəlb edilməsinin artırılması prosesləri, üsulları, metodları və yollarıdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Özbəkistanın neft-qaz sektorunun investisiya cəlb edilməsinin artırılmasının daha səmərəli yollarının seçilməsi üçün nəzəri yanaşmaların və praktiki tövsiyələrin əsaslandırılması və işlənilib hazırlanmasıdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün işdə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- aparıcı yerli və xarici nəzəriyyə məktəblərinin investisiya cəlb edilməsinə yanaşmasının şərhinə və onun beynəlxalq kapital hərəkətliliyi proseslərinə təsirinə yanaşmaları ümumiləşdirmişdir;
- birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi və istifadəsi sahəsində əsas tendensiyalar və dünya təcrübəsi müəyyən edilmişdir;
- neft-qaz sənayesinə investisiyaların miqyası və strukturu təhlil edilmişdir;
- sahə müəssisələrinin investisiya cəlb edilməsinin artırılması və investisiyalarının maliyyələşdirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmiş, o cümlədən öz investisiya ehtiyatlarının çoxaldılması üçün Özbəkistanın neft çıxarma sahəsinin vergiyə cəlb edilməsinin yaxşılaşdırılması tədbirləri təklif edilmişdir.

Tədqiqat metodları sahədə baş verən investisiya proseslərinin dinamikasının öyrənilməsinə əsaslanmışdır. Analiz və hesablamalar iqtisadi-riyazi metodlar, proqram-məqsədli və sistemli analiz əsasında aparılmış, həmçinin qrafoanalitik texnika və matris modelləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Dissertasiya tədqiqatının müxtəlif etaplarında işlənən nəzəri və praktiki problemlərin xarakterindən asılı olaraq maliyyə və statistik analiz metodlarından, ekspert qiymətləndirmə metodundan, situasiya analizindən və abstrakt-məntiqi qiymətləndirmə metodundan alət kimi istifadə edilmişdir.

Müdafiə üçün çıxarılan əsas müddəalar:

- müəssisə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alan, əsas fondların aktiv hissəsindən istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası (Əlavə 2);
- əsas fondların operativ idarə edilməsi və onların istifadəsinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər;
- obyektlərin tikintisi (yenidən qurulması) üzrə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsindən iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi metodologiyası (Əlavə 1);
- Özbəkistanın YEK müəssisələrində innovativ potensialdan istifadənin səmərəliliyinin artırılması modeli (blok-sxemi);
- milli neft-qaz kompleksinin investisiya cəlbediciliyinin formalaşması mexanizminin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, o cümlədən investisiya qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, digər stimullaşdırıcı fiskal alətlərin tətbiqi istiqamətləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- respublikanın iqtisadi artımının əsas mənbələrindən biri olan Özbəkistanın neft-qaz kompleksinin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi verilmişdir;
- milli neft-qaz kompleksinin investisiya cəlbediciliyinin formalaşdırılması mexanizminin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üçün ən səmərəli istiqamətləri, o cümlədən investisiya qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, digər stimullaşdırıcı fiskal alətlərin tətbiqi yolu ilə əsaslandırılmış;
- obyektlərin tikintisi (yenidən qurulması) üzrə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsindən iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirmə metodikası işlənib hazırlanmışdır;
- müəssisənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla əsas fondların aktiv hissəsindən istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası işlənib hazırlanmışdır;
- Özbəkistanın YEK müəssisələrində innovativ potensialdan istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün model (blok-sxem) işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, xarici təcrübənin öyrənilməsi və Özbəkistanın müəssisələrinə xarici investisiyaların cəlb edilməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili əsasında Özbəkistan Respublikasının neft-qaz kompleksinin müəssisələrinin

restrukturizasiyası və modernləşdirilməsi proseslərinin maliyyə dəstəyinin miqyasını genişləndirmək və keyfiyyətini artırmaq üçün qiymətli kağızlarının investisiya cəlbədiciliyinin artırılması üzrə praktiki tövsiyələr işlənib hazırlanmış və təklif edilmişdir.

Həmçinin dissertasiya tədqiqatı materiallarından universitetlərdə “İnvestisiya layihələrinin idarə edilməsi”, “İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi”, “İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin təhlili”, “Strateji planlaşdırma” kurslarının oxunması zamanı istifadə oluna bilər.

Aprobasiya və tətbiq. Tədqiqatın nəticələri tətbiq edilmişdir: Özbəkistan Respublikasında “Ustyurtqaz” UDP-də (Tətbiq aktı 21.07.2014 il); Özbəkistan Respublikası Bank-Maliyyə Akademiyasında (Tətbiq aktı 26.02.2020 il); “İQİRNIQM” SC-də (Tətbiq aktı 25.02.2020 il); “O’ZLITINEFTGAZ” SC-də (Tətbiq haqqında arayış 24.02.2020 il).

Dissertasiya tədqiqatının əsas nəticələri “Özbəkneftqaz” SC sisteminin “O’ZLITINEFTGAZ” ASC-nin elmi-texniki hesabatlarına daxil edilmişdir: “Uzneftegazdobycha” ASC-nin müəssisələrinin əsas fondlarından istifadə problemləri və onların həlli yolları. 2007 il; “Uzneftegazdobyça” SC-nin neft və qaz hasilatı və emalı müəssisələrinin inkişafına qoyulan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və onun artırılması tədbirləri. 2008 il; Neft-qaz sənayesinin inkişafı parametrlərinin monitorinqi və təhlili. 2017 il; “Uzneftegazdobycha” ASC-nin ƏSG sisteminin təhlili və əsas göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər. 2017 il; “Özbəkneftqaz” ASC-nin müəssisələri üzrə “1 - innovasiya shakli” statik forması üzrə hesabat məlumatlarının təhlili və sahə müəssisəsinin innovativ fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üzrə rəy və təkliflərlə analitik məlumatların hazırlanması. 2018 il; Xammal bazası və karbohidrogen xammalının istehlak balansının proqnozu nəzərə alınmaqla 2045-ci ilədək Özbəkistanda neft-qaz sahəsinin prioritet istiqamətlərinin inkişafı Proqramının hazırlanması. 2019 il; Əldə edilmiş faktiki nəticələrə əsasən Özbəkistanda neft-qaz sahəsinin inkişafı proqramlarının monitorinqi və korektivlərin daxil edilməsi. 2019 il.

Həmçinin aşağıdakı təlimatlarda inkişaf və düzəlişlərin edilməsində: RH 39.0-139-2017 Rəhbər sənəd. elmi-texniki məhsullar. Elmi-texnoloji nailiyyətlərdən istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin

qiymətləndirilməsi. 2018 il; NGH 39.0-118-2019 Tamamlanmış quyuların əsas fondlara daxil edilməsi qaydası. 2020 il.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu ümumi həcmi 21,6 ç.v. olan 41 çap olunmuş işdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin “Neftqazəlməhdəqiqatlayihə” İnstitutu.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya girişdən, üç fəsil, nəticə, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı, 6 əlavə, qısaltmalar siyahısı, simvollar, 4 qrafik, 20 şəkil və 16 cədvəldən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 173 səhifə kompüter mətni və 172377 işarə, o cümlədən giriş – 10818 işarə, I fəsil – 41734 işarə, II fəsil – 63291 işarə, III fəsil – 43218 işarə, nəticə - 6876 simvol təşkil edir.

DİSSERTASIYANIN QISA MƏZMUNU

Girişdə tədqiq olunan problemin aktuallığını və işlənmə dərəcəsini əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas hədəf müddəalar müəyyənləşdirilir, aparılmış tədqiqatın elmi yeniliyini, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti formalaşdırılır, aprobeziya və tədqiqat nəticələrinin tətbiq edilməsi haqqında məlumat verilir.

“İnvestisiya cəlbədiciliyinin nəzəri və metodoloji əsasları və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi” adlanan birinci fəsildə iqtisadiyyat sahələrinin (təşkilatlarının) investisiya cəlbədiciliyi aspektlərinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatın nəticələrindən bəhs edilir, iqtisadiyyat sahələrinin (təşkilatlarının) investisiya cəlbədiciliyinin diaqnostik qiymətləndirilmə göstəriciləri sisteminin işlənilib hazırlandığı iqtisadi indikatorlar qrupuna üstünlük verilən metodologiya təqdim olunmuşdur. İqtisadiyyat sahələrinin (təşkilatlarının) investisiya cəlbədiciliyi reytinginin qurulma metodologiyası aşağıdakı mərhələləri əhatə edir.

“İnvestisiya cəlbədiciliyi” kateqoriyası iqtisadi ədəbiyyatda bir sıra oxşar ifadələrə malikdir: “investisiya mühiti”, “investisiya imici”. Lakin, onları eyniləşdirmək olmaz. “İnvestisiya mühiti” anlayışı - ölkə iqtisadiyyatına daxili və xarici investisiyaların axmasına təsir edən iqtisadi, siyasi, maliyyə şərtlərinin məcmusudur. İnvestisiya imici isə investisiya mühitinin müxtəlif aspektlərinin investorların baxışlarında

kompleks şəkildə əks olunmasıdır. Fikrimizcə, investisiya fəaliyyəti sisteminə göstərilən elementlər daxildir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, *investisiya cəlbediciliyi - kompleks iqtisadi kateqoriyadır*. O, ölkə, sahə, bölgə və ya müəssisə səviyyəsində baxıla bilər və hər bir subyektin öz marağının olduğu investisiya prosesinin bütün iştirakçılarının (subyektlərinin) diqqəti ona yönəldilib.

Müəssisədə qabaqcıl texnologiyaların, mütərəqqi innovativ ideyaların tətbiqi üçün əsas məqsədləri innovativ strategiya hazırlamaq lazımdır.

Neft-qaz sahəsi müəssisələrinin davamlı inkişafının təmin edilməsi prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin dəqiq müəyyən edilməsini tələb edir, bu isə karbohidrogenlərin axtarışı, hasilatı və emalı üçün müasir texnologiyaları cəlb etməyə imkan verən müvafiq maliyyə resurslarına tələbat yaradır.

İnvestisiyaların həcmnin təsviri, onların strukturunun üfüqi və şaquli təhlili investisiya cəlbediciliyini müəyyən etmək üçün istifadə olunur və sahədə əlverişli (əlverişsiz) vəziyyət haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Bu yanaşmanın əsas çatışmazlığı - investisiya tərəqqisinin səthi nəzərə alınmasıdır. İnvestisiyaların ayrıca götürülmüş xüsusiyyətləri hələ investisiya sferasının real vəziyyətini göstərmir, sənayenin daxili imkanlarını və perspektivlərini əks etdirmir.

İnvestisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi üçün tamamlayıcı xarakteristikada iqtisadi-coğrafi mövqeni, təbii ehtiyat potensialını, əmək potensialını, iqtisadi potensialı, istehlak bazarının tutumunu, infrastruktur potensialını, elmi-texniki potensialı və investisiya risklərini qiymətləndirən blokdan istifadə etmək təklif olunur.

İkinci fəsil **“Özbəkistanda neft-qaz sahəsinin investisiya cəlbediciliyinin müasir vəziyyəti və problemləri”** adlanır. Bu gün Özbəkistan Respublikasının investisiya qanunvericiliyi MDB ölkələrinin qanunvericilik sistemində ən qabaqcıllardan biridir. O, beynəlxalq investisiya hüququnun əsas müddəalarını, xüsusən də xarici investorların hüquqlarının təminatları, investorlar üçün əhəmiyyətli preferensiyaların təqdim edilməsi və s. ehtiva edir. “Xarici investorların hüquqlarının müdafiəsi üzrə təminatlar və tədbirlər haqqında” Özbəkistan Respublikasının Qanunu xarici investorların mülkiyyət hüquqlarının toxunulmazlığını və qorunmasını təmin edir.

Özbəkistanın böyük investisiya potensialına malikdir. Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyev 2020-ci yekun vuraraq qeyd edib ki, ölkə 2019-cü illə müqayisədə ÜDM-in 7,8% artımına nail olub. Respublikada sənaye istehsalı 6,6 faiz, kənd təsərrüfatı məhsulu 6,8 faiz artıb. Kapital qoyuluşlarının həcmi 9,6 faiz artmışdır. 5,7% inflyasiya göstəricisi də mənzərəni pozmadı. Xarici investorlar Özbəkistana getdikcə daha böyük. 2020-ci ildə Özbəkistanda dəyəri 5,2 milyard dollar qiymətləndirilən 164 irimiqyaslı investisiya layihəsi həyata keçirilib. Hökumət 2021-cü ildə ÜDM artımının da 7,8 faiz civarında olacağını gözləyir. İqtisadiyyata 16,6 milyard ABŞ dollarından çox sərmayə qoyulub. İstifadə olunmuş xarici investisiyaların və kreditlərin həcmi 11,3 faiz artaraq 3,7 milyard dolları ötüb.

Hazırda sahədə polipropilen, polivinilxlorid, poliuretan, polietilen və s. kimi yüksək əlavə dəyəri olan məhsulların istehsalı layihələrinin həyata keçirilməsinə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Investorların Mərkəzi Asiya (o cümlədən Özbəkistan) və Cənubi Qafqaz ölkələrinə marağının artmasına regional inteqrasiya layihələrinin, eləcə də “İpək Yolunun İqtisadi kəməri”, “Cənub enerji dəhlizi”, “Şimal-Cənub”, TRASEKA və s. kimi bir sıra iri layihələr çərçivəsində nəqliyyat infrastrukturunun sistemli inkişafı kömək edir.

“Avrasiya İnkişafı” Ekspert Mərkəzinin araşdırmasının əsas **məqsədi** investisiya cəlb ediciliyi, biznesin aparılma şəraitləri, siyasi sabitlik və investorların hüquqlarının müdafiəsi təminatları baxımından Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinin reytingini formalaşdırmaqdır.

➤ Investisiya və kredit beynəlxalq reytinginə görə ölkələrin məcmu renkinqi üzrə Özbəkistan 6-cı yeri tutmuşdur.

➤ Makroiqtisadi göstəricilərə görə ölkələrin məcmu renkinqi üzrə Özbəkistan 2-ci yeri tutmuşdur.

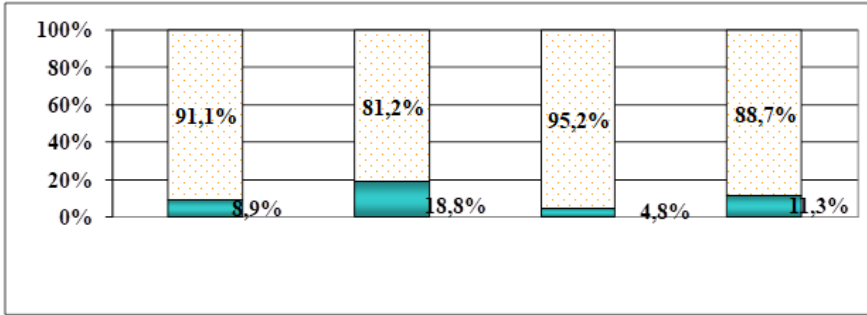
➤ İqtisadi İnkişaf və İslahat Proqramlarının həyata keçirilməsinə görə ölkələrin məcmu renkinqi üzrə Özbəkistan 2-ci yeri tutmuşdur.

➤ Siyasi sabitliyə görə ölkələrin məcmu renkinqi üzrə Özbəkistan 1-ci yeri tutmuşdur.

Xarici investisiyaların ən çox tələb olunduğu əsas sahələrdən biri də Özbəkistan Respublikasının neft-qaz sahəsidir (Bütün

təhlillər *Özbəkistan Respublikası Mərkəzi Bankının hesabat ili üçün “ABŞ dollarının Özbəkistan sumuna” məzənnəsinə əsasən aparılmışdır: 2015 il – 2422,4 sum; 2016 il – 2809,98 sum; 2017 il – 3231,48 sum; 2018 il – 8120,07 sum; 2019 il – 8339,55 sum; 2020 il – 9507,56 sum).*

Sahənin əsas kapitalla qoyulan investisiyalarda payı hazırda Respublikada onların ümumi həcmnin təxminən 10%-ni təşkil edir. 2015-cü ildən 2020-ci ilədək olan dövr ərzində “Özbəkneftqaz” SC-nin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi təxminən 5,0 dəfə artaraq 4463,3 milyard ABŞ dolları təşkil edib. 2020-ci ildə ixracın ümumi dövriyyədə xüsusi çəkisi 2015-cü ildəki 4872,6 milyon dollara qarşı 3597,8 milyon ABŞ dolları təşkil edib. İxracın mütləq artımı 5 dəfə olub. İdxalın həcmi 1,4 dəfə artıb ki, bu da sənayenin xarici məhsul tədarükündən müstəqilliyinin artdığını göstərir (şək.1).

Şək.1. “Özbəkneftqaz” ASC-nin Özbəkistan iqtisadiyyatındakı payı
Özbəkistan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına və “Özbəkneftqaz” ASC-nin 2020-ci il üçün hesabatına əsasən müəllif tərəfindən qurulmuşdur.

Neft-qaz sənayesinin investisiya cəlbəediciliyi aşağıdakı amillərə əsaslanır:

Respublikada hər il təxminən 60,7 milyard kubmetr qaz (dünyada səkkizinci yeri), 2,5 milyon ton maye karbohidrogen hasil edilir. Hasil edilən xammalın yalnız 5%-i emal olunaraq, 600 min tondan çox maye qaz, 500 min ton polietilen və 80 min ton polipropilen istehsal olunur. Bütün hasil edilən qazın ixrac potensialı bu gün 1,4 milyard dollar təşkil edir və onun hazır məhsula (polietilen, polipropilen və digər neft-kimya məhsulları) emalının təşkili istehsal olunan hazır məhsulların maya dəyərini 10 dəfə artıracaq.

Aparılmış təhlil göstərir ki, “Sənayelərin inkişaf potensialı”

göstəricisini xarakterizə edən amillər yuxarıda göstərilən sənaye sahələri üçün cəlbədicə investisiya mühitinin formalaşmasına ən çox müsbət təsir göstərir. “Sənayelərin mövcud strukturu” göstəricisinin amilləri bütövlükdə orta cəlbədicilik səviyyəsinə malikdir.

Özbəkistan hökuməti ardıcıl olaraq bütün növ xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün şərait yaradır və prioritet investisiya layihələri üzrə həyata keçirilən əməkdaşlığı dəstəkləyir.

01.01.2021-cu il tarixinə Özbəkistan Respublikasının 5 neft-qaz bölgəsində 270 neft və qaz yatağı aşkar edilib, o cümlədən 6 ədədi 2018-ci ildə açılıb. Bunlardan 219-da qaz (sərbəst), 139-da neft və 182-də kondensat mədəni var. Ümumi saydan 107-si işlənmə mərhələsindədir, 90-ı işlənməyə hazırdır, 64-ü kəşfiyyatdadır, 9-u isə qazılır.

2021-cu ilin başlanğıcı üçün Respublika 1,88 trln.m³ (o cümlədən “Özbəknefteqaz” SC - 1,10 trln.m³ (58,8%), xarici şirkətlər – 0,78 trln.m³ (41,2 %)), neft (çıxarılmış) – 75,48 mln.t (o cümlədən “Özbəknefteqaz” SC - 71,92 mln.t (95,3 %), xarici şirkətlər – 3,55 mln.t (4,7 %)), kondensat (çıxarılmış) – 77,85 mln.t (o cümlədən “Özbəknefteqaz” SC - 53,49 млн.т (68,7%), xarici şirkətlər – 24,37 mln.t (31,3%) miqdarda sərbəst qazın sənaye ehtiyatlarına (A+B+C₁). Karbohidrogenlərin illik hasilatının cari tempi ilə Respublikanın ABC₁ kateqoriyalı kəşf edilmiş ehtiyatlarla təminatı: qaz üzrə - 31 il, neft üzrə - 101 il və kondensat üzrə - 43 ildir.

Hazırda xarici şirkətlər də nəzərə alınmaqla illik hasilat səviyyəsi 60 milyard kubmetrə yaxındır və maye karbohidrogenlər - ildə 3 milyon tondan çoxdur. Bununla yanaşı, “Özbəknefteqaz” SC üçün hasilatın həcmi azalır və 2015-cü illə müqayisədə 41,2 milyard ton yanacaq ekvivalenti təşkil etmişdir. 72,16 milyard ton yanacaq ekvivalentinə qarşı və ya 43%, o cümlədən təbii qaz üzrə - 41%, neft üzrə - 45%, kondensat üzrə - 52% təşkil etmişdir.

Neft-qaz sənayesinin innovasiya sistemi, sanki miniaturda olduğu kimi, bütövlükdə Milli İnnovasiya Sistemində xas olan eyni çatışmazlıqların demək olar ki, hamısını təkrarlayır:

– onun fəaliyyəti innovativ inkişafın ümumi məqsədinə tabe olmayan fərdi konkret vəzifələrin həllinə yönəldilmişdir;

– orta və uzunmüddətli perspektiv üçün proqram sənədi şəkildə rəsmiləşdirilmiş vahid məqsədyönlü innovasiya siyasəti

yoxdur. Lakin bu proqramlarda yerli elmi potensialın inkişafının stimullaşdırılması, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, dəstək strukturlarının yaradılması və innovasiyaların istehsalata tətbiqi ilə bağlı müşayiətedici tədbirlər nəzərdə tutulmur;

– maliyyə ehtiyatlarının çatışmazlığı.

İnnovativ potensialdan istifadənin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı tədbirlər hazırlamaq üçün YEK müəssisələrində, o cümlədən Özbəkistanın neft və qaz sahəsində ondan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasının model-sxemindən istifadə etmək lazımdır (şəkl.6).

Bu zaman, yuxarıda verilən sxemdən göründüyü kimi, neft-qaz sahəsi səviyyəsində əsas diqqət yönəldilməlidir:

- **innovasiya kapitalı bazarının formalaşdırılması üçün** – sahə üçün zəruri olan, tələbatla təmin edilmiş innovativ işləmələr siyahısının formalaşdırılması və vaxtında işləmələrin və innovativ işləmələrin tətbiqinin monitorinqinə;

- **normativ-hüquqi bazanın yaradılması üçün** - elmi və elmi-istehsalat kadrlarının sistemli attestasiyasının keçirilməsi rəqlamentlərinin işlənməsi və bu əsasda elmi kadrların gəncləşdirilməsi prosesinin aktivləşdirilməsinə;

- **innovativ işləmələrin tətbiqinin stimullaşdırılması üçün** - xərclərin idarə edilməsindən innovativ fəaliyyətin nəticələrinin idarə edilməsinə keçid, innovativ tədqiqatların maliyyələşdirilməsinin artırılması, innovativ işləmələrin yaradılması və tətbiqi üçün stimullaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsi.

2021-cu il üçün 36 layihə üzrə investisiyaların cəlb edilməsi proqnozu 23,6 milyard dollar, o cümlədən birbaşa xarici investisiyalar 1724,3 milyon dollar, şəxsi vəsaitlər 392,7 milyon dollar, Yenidənqurma və İnkişaf Fondunun vəsaitləri 333,5 milyon dollar və 335,65 milyon dollar, kommersiya bankların kreditləri 64,1 milyon dollar və onların mənimlənməsi 2514,6 milyon dollar təşkil etmişdir. Onların mənimlənmə proqnozu 22,3 milyard dollar təşkil edir.

Ümumilikdə cari ildə 12 layihə üzrə işlərin başa çatdırılması və obyektlərin istismara verilməsi planlaşdırılır: 970 yeni iş yerinin yaradılması, o cümlədən 453 kollec məzununun işlə təmin olunması; təbii qaz hasilatı, maye qazın, qaz kondensatının istehsalı, qazın kükürddən təmizlənməsi və avtomobillərin qazla doldurulması üzrə

xidmətlərin göstərilməsi (13 AQDKS), habelə ixrac olunan təbii qazın qurudulması üzrə qurğunun işə salınması ilə bağlı əlavə güclərin işə salınması; 503,4 milyard manatdan artıq məhsulun buraxılması və 125,9 milyon dollar məbləğində məhsulun ixrac edilməsi; bağlayıcı - tənzimləyici armatura kimi yeni məhsul növlərinin, polimer məmulatların, qaz vurma aqreqlarının komplektasiya hissələrinin, istilik və isti su qazanlarının istehsalını təşkil etmək; uzunluğu 43 km və 9,5 km olan iki qaz kəmərinin istismara verilməsi; yaranan qəza halların operativ aradan qaldırılması üçün "Uztransqaz" SC-nin xətti istismar xidməti üçün xüsusi avadanlığın əldə edilməsi.

İnvestisiya nəticələrinin qiymətləndirilməsinə bütün sənaye sahələri üçün praktiki olaraq eyni olan investisiya layihələrinin parametrləri (cədvəl 1.) kapital qoyuluşlarının həcmi və əsas fondların işə salınması daxildir.

Cədvəl 1. Neft və qaz hasilatı və qaz emalı müəssisələri üzrə əsas fondlarının investisiya qoyulması və istismara verilməsinin dinamikası "Uzneftqazdobyça" ASC (qüvvədə olan qiymətlər mlrd.sum)

İllər	Neft və qaz hasilatı müəssisələri		Qaz emalı müəssisələri		Ümumiyyətlə, "Uzneftqazdobyça" ASC üçün	
	İnvestisiyalar	Əsas vəsaitlərin istismara verilməsi	İnvestisiyalar	Əsas vəsaitlərin istismara verilməsi	İnvestisiyalar	Əsas vəsaitlərin istismara verilməsi
2016	83,6	23,0	2,4	0,5	158,6	287,0
2017	80,3	76,9	23,5	18,9	256,4	149,4
2018	151,9	120,2	7,8	0,4	317,3	152,9
2019	311,9	282,0	16,9	5,1	381,2	350,9
2020	411,3	399,6	54,3	19,2	443,3	424,1
İtoto	1190,9	910,4	109,5	46,8	1828,7	1460,8
1 sum məbləğində əsas vəsaitlərin istifadəyə verilməsini təmin etmək üçün investisiyalara ehtiyac		1,308	2,340		1,252	

Əsas vəsaitlərin istifadəyə verilməsi və sənayeyə qoyulan investisiyalar üzrə göstəricilərin dinamikasına əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, əsas fondların 1 suma istismara verilməsi üçün investisiyalara tələbat neft və qaz hasilatı üçün 1,308 sum, qaz emalı üçün isə - 2,34 sum təşkil edir. Yəni, ən "məsrəfli və ya kapital tutumlu" olanlar qaz emalı müəssisələrinin əsas fondlarıdır.

Sahənin investisiyaların səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün ümumiləşdirici göstərici aşağıdakı düsturla hesablanan ümumi iqtisadi səmərəlilik əmsəlidir:

$$\mathcal{E}_o = \frac{\Pi}{K} \quad (1)$$

burada: \mathcal{E}_o - ümumi iqtisadi səmərəlilik nisbəti;

Π – sahənin məcmu gəliri, mln.sum.;

K – sahənin inkişafı üçün investisiyalar, mln.sum.

“Özbəkneftqaz” SC-nin fəaliyyət növlərinin qarşılıqlı asılılığının sxemi verilmişdir. Sxemi nəzərdən keçirərək, səmərəliliyin yalnız investisiyanın ölçüsündən asılılığı barədə nəticə çıxarmaq olmaz. Bu sxemin hər bir həlqəsində investisiyaların səmərəliliyini artıran amillər var.

Müəssisənin idarəetmə sistemində əsas fondların idarə edilməsinə mühüm rol ayrılır. Onların idarə edilməsində ümumi məqsəd - əsas fondlardan səmərəli istifadə etməklə mənfəəti artırmaq və bunun sayəsində istehsalı artırmaq və məsrəfləri azaltmaqdır (Mədənçıxarma müəssisəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq əsas vəsaitlərin aktiv hissəsindən istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası müəllif tərəfindən işlənib hazırlanmışdır (Əlavə 2)).

Əsas fondları idarəetmə prosesi nəzərdə tutur: əsas fondların hərəkətinin qiymətləndirilməsi; əsas fondların strukturunun qiymətləndirilməsi; əsas fondların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi; əsas fondlardan istifadənin effektivliyinin qiymətləndirilməsi; darboğazların aşkarlanması; aşkarlanmış problemlərin aradan qaldırılması üçün operativ tədbirlərin işlənib hazırlanması.

Əsas fondların idarə edilməsinin ilkin mərhələsi onların hərəkətinin, formalaşmasının və istifadəsinin iqtisadi təhlilindən ibarətdir. Bu, onların cari vəziyyətini qiymətləndirməyə, problemləri və “darboğazları” müəyyənləşdirməyə, əsas fondların səmərəli istifadənin sonrakı planlaşdırılması və təşkili üçün məlumat bazası yaratmağa imkan verir.

Özbəkistanın neft-qaz sahəsinə qoyulan investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin daha da artırılması, neft-qazçıxarma müəssisələrinin əsas vəsaitlərinin operativ idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərin həyata keçirilməsi təklif olunur: karbohidrogen xammalının ehtiyatlarının və hasilat həcminin artımını daha da təmin etmək, geoloji kəşfiyyat işlərinin həcmi

sənayenin tələbatına uyğun səviyyəyə çatdırmaq; aşağı əmsallı əsas fondların hər bir qrupu üzrə təsir əmsalını aylıq hesablamaq və onların istehsal prosesində fəal cəlb edilməsinə dair operativ təxirəsalınmaz qərarlar qəbul etmək.

Üçüncü fəsil **““Özbəkneftqaz” ASC müəssisələrinin investisiya cəlb ediliyinin artırılmasının əsas istiqamətləri”** adlanır. Özbəkistanın neft-qaz sənayesi müəssisələri tərəfindən innovativ inkişaf ehtiyacları üçün məqsədli maliyyələşdirmə alətlərinin potensialından məharətlə istifadə edilməsinin təsirinin artmasının ən mühüm şərti ondan ibarətdir ki, son illərdə dövlətin əvvəl perspektivli yerli müəssisələrinin dəstəklənməsinə göndərdiyi büdcə vəsaitlərin axını respublikada nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdır.

Bu təcrübədən imtina təkcə büdcə məhdudiyyətləri ilə deyil, həm də son illərdə əksər səhmdar müəssisələrdə əvvəllər əmək kollektivlərinin üzvlərinə, sonra isə dövlətə məxsus olan səhmlərin çox hissəsinin, kontrol səhm paketləri sahibləri adlandırılan xarici majoritar investorların (stockholders) nəzarəti altına keçməsi ilə əlaqəlidir. Bu investorlar öz səhmdar cəmiyyəti üzərində nəzarəti itirmək qorxusundan əlavə səhm emissiyası yolu ilə investisiya cəlb etməkdə maraqlı deyillər. Bununla əlaqədar olaraq, dövlət bu kateqoriyadan olan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinə yatırılan dövlət aktivlərinin daha səmərəli idarə olunmasını tapmaq problemi ilə üzləşdi.

Dərin islahatların olmadığı, kapital qoyuluşu üçün lazımi təminatların və perspektivlərin yaradılmadığı bazara heç bir tanınmış xarici şirkət, xüsusən də özəl şirkət daxil olmayacaq ki, bu da öz növbəsində bizi xarici investisiyalar üçün daha əlverişli rejiminin formalaşdırılması məsələləri ilə sisteməlik və dərinədən məşğul olmağa məcbur edir.

Qiymətli kağızlar bazarı alətləri hesabına neft-qaz müəssisələrinin innovativ inkişafı ehtiyacları üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsində mühüm rol Xarici İqtisadi Əlaqələr, Investisiyalar və Ticarət Nazirliyi yanında yeni yaradılmış “Uzinfoinvest” Xarici İnvestorlara İnformasiya Dəstəyi və Yardım Agentliyinə məxsusdur, o xarici işgüzar dairələrə respublikadakı mövcud investisiya mühiti haqqında geniş məlumat verməklə yanaşı, onlara layihələrin həyata keçirilməsində hər cür köməklik göstərmək üçün nəzərdə tutulub.

Neft-qaz müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının

yollarından biri onların maliyyə vəziyyətinin köklü surətdə yaxşılaşdırılması, mövcud resurslardan rasional və səmərəli istifadə edilməsidir.

Növbəti meyarlar blokuna əmək haqqı və əmək məhsuldarlığı; qısa və uzunmüddətli kreditləşmə imkanları; xarici investorun kapitala öz payını qoyması üçün şərtlər kimi mühüm amillər daxildir. Piramidanın ortasında investorların qərarlarına da təsir edən şərtlər dayanır. Bu, xarici investisiyalara və gəlirlərə münasibətdir; tədiyə balansının vəziyyətidir. Bura həm də müqavilənin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü nəzərə alan bəndlər də daxildir.

İnvestisiya iqliminin və investisiya cəlbədiciliyinin yaxşılaşdırılması investisiya prosesinin inkişafını təmin edir, lakin investisiyaların maliyyələşdirilməsi mexanizmlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi olmadan bu mümkün olmazdı. Bu mexanizmlər tənzimləmənin əsas strateji prioritetlərini əks etdirməli, ümumilikdə isə bütün mexanizmə xüsusi investisiya proqramlarında açıqlanmalıdır. Ancaq bu da hamısı deyil. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi mexanizmlərin detallandırılması tam iş yerinə qədər bütün səviyyələrdən keçməlidir. Aşağı həlqədə bunlar, əlbəttə ki, proqram deyil, konkret tənzimləyici təsirlərdir.

Təcrübə göstərdiyi kimi, investisiya layihələrini həyata keçirərkən faktiki nəticələr layihə nəticələrindən uzaqdır (Obyektlərin tikintisi (yenidən qurulması) üçün investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası müəllif tərəfindən işlənib hazırlamışdır (Əlavə 1)).

Bu, bir sıra həm xarici, həm də daxili amillərlə bağlıdır: maddi-texniki və yanacaq-enerji ehtiyatlarının qiymətləri; gömrük siyasətində və vergi sistemində dəyişikliklər; valyuta məzənnəsinin dəyişməsi; faktiki inflyasiyanın səviyyəsi; məhsulların istehlakçılarının maliyyə imkanları; müəssisənin məhsullarının qiymətləri və s. Nəticədə müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və ya istismara verilmiş obyektin istismar nəticələri, və təbii ki, qoyulmuş investisiyaların iqtisadi səmərəliliyi dəyişir.

İnvestisiyaların səmərəliliyinin mövcud qiymətləndirilmə metodlarının öyrənilməsinin təhlili **müvafiq müəssisənin və ya onun obyektinin faktiki fəaliyyət göstəriciləri əsasında investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin nəticələrinin ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilmə mexanizmini** formalaşdırmağa imkan verdi (Əlavə 1).

İnvestisiyaların səmərəliliyinin ümumiləşdirilmiş qiymətlən-

dirilməsi üçün aşağıdakı göstəriciləri özündə birləşdirən hesab-laşmalar aparmaq lazımdır: büdcə səmərəliliyi; sosial səmərəlilik; iqtisadi səmərəliliyi; məcmu maliyyə effekti.

Büdcə səmərəliliyinin göstəricisi ($\mathcal{E}_{\text{бюд}}^t$), əldə edilmiş büdcə effektidir. **Sosial səmərəlilik** ($\mathcal{E}_{\text{соц}}^t$) müvafiq ərazi üçün investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin müsbət nəticəsi kimi başa düşülür. İntestisiya layihəsinin həyata keçirilməsindən **iqtisadi effekt** ($\mathcal{E}_{\text{экон}}^t$) adi düsturla hesablanır, yəni təmiz gəlirin oqoyulmuş investisiya ehtiyatlarına münasibəti.

İntestisiya layihəsinin həyata keçirilməsindən **ümmüləşdirici maliyyə effekti** düsturla hesablanmalıdır:

$$\Phi \mathcal{E} = \mathcal{E}_{\text{бюд}}^t + \mathcal{E}_{\text{соц}}^t + \mathcal{E}_{\text{экон}}^t, \quad (2)$$

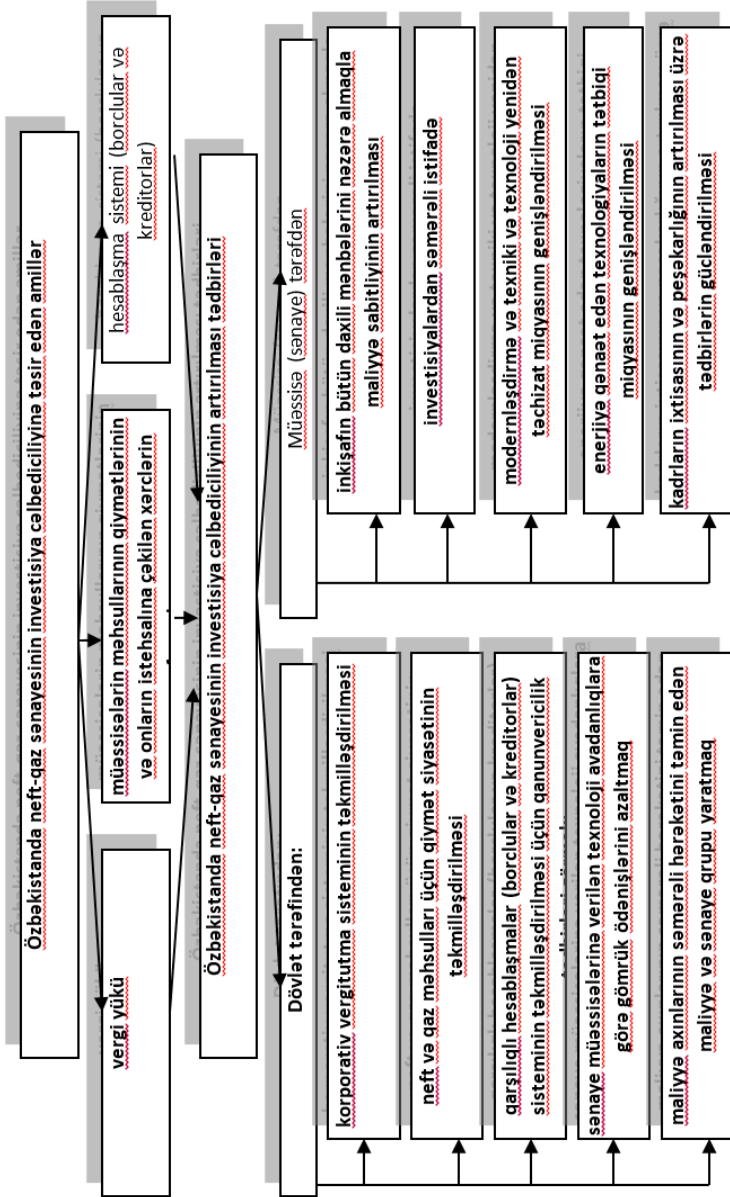
burada, $\mathcal{E}_{\text{бюд}}^t$ - investisiya layihəsinin həyata keçirilməsindən büdcə effekti, min sum; $\mathcal{E}_{\text{соц}}^t$ - investisiya layihəsinin həyata keçirilməsindən səm sosial effekt, min sum; $\mathcal{E}_{\text{экон}}^t$ – investisiya layihəsinin həyata keçirilməsindən iqtisadi effekt, min sum.

Beləliklə, investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin ümmüləşdirilmiş qiymətləndirilməsi üçün təklif olunan mexanizmdən istifadə investisiyanın təsirinin real mənzərəsini göstərməyə imkan verəcəkdir (Müəllif tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır “Obyektlərin tikintisi (yenidən qurulması) üzrə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsindən iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi **metodikası**” (**Ошибка! Источник ссылки не найден.**)).

İntestisiyaların cəlb edilməsi üçün bütün mövcud imkanlardan istifadə edilməli, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün iri xarici investorlarla birbaşa investisiya müqavilələrinin bağlanması tətbiq edilməlidir. Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, Özbəkistanın neft-qaz sahəsinin gələcək davamlı inkişafı üçün onun investisiya cəlb ediciliyinin iki istiqamətdə artırılması üçün tədbirlər görülməlidir: dövlət tərəfindən – Hökumət səviyyəsində qərarların qəbul edilməsi ilə, sahə müəssisələri tərəfindən isə – daxili inkişaf rezervlərindən istifadəyə yönəldilmiş (Şək.2.).

Maliyyə -sənaye qruplarının təşkili investisiya cəlb ediciliyinin artırılmasına kömək edə bilər. Məhz onlar sahənin inkişafında əsas ele-

menti ola bilər.

Şək.2. Özbəkistanın neft-qaz sahəsinin investisiya cəlb edilişinə təsir edən amillər və onun təkmilləşdirilməsi tədbirləri (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir).

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat nəticə və təkliflər çıxarmağa imkan verdi:

1. İnvestisiya cəlbediciliyi ölkədə formalaşmış sosial-iqtisadi, hüquqi və siyasi mühitin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiya qoyuluşunun sabitliyini və səmərəliliyini təmin edən şərait və amillərin məcmusudur.

İnvestisiya cəlbediciliyi investisiya iqliminin tərkib elementlərindən biridir. Və Özbəkistanın neft-qaz kompleksində hələ də kifayət qədər öyrənilməmiş iqtisadi tədqiqat sahəsidir;

2. İnvestisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi üçün əsas kimi hədəf bazarın və investisiya qoyuluşlarının strateji üstünlüklərinin qiymətləndirilməsini özündə əks etdirən M.Porter matrisindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Buna əsaslanaraq, məqalədə Özbəkistanın neft-qaz kompleksinin rəqabət qabiliyyətinin və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasının daxili və xarici amillərinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi təklif edilir;

3. İnvestisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsinin müasir üsullarının müqayisəli təhlili göstərir ki, neft-qaz sənayesi üçün aşağıdakı istiqamətlərin qiymətləndirilməsinə əsaslanan xüsusi metodika tələb olunur: iqtisadi-coğrafi yerləşmə; təbii ehtiyat potensialı; əmək potensialı; sahənin iqtisadi potensialı və maliyyə-iqtisadi vəziyyəti. İstehlak bazarının tutumunun; infrastruktur potensialının; elmi-texniki potensialın; investisiya risklərinin; investisiya şərtlərinin; qanunvericilik bazasının inkişaf dərəcəsinin, investisiyaların təminatları və mühafizəsi mexanizmlərinin mövcudluğunun və onların əhatə dairəsinin; siyasi, sosial, iqtisadi və ekoloji risklərin real qiymətləndirilməsi tələb olunur;

4. Xarici və yerli investorların cəlb edilməsinə səbəb olan sahədə əlverişli investisiya iqlimin vaxtında formalaşdırılması üçün dövlət tərəfindən bu cür dəstək tədbirlərinin görülməsi zəruridir:

- ilk növbədə debitor və kreditor borclarının yaranmasına görə bərabər məsuliyyət müəyyən etməklə, qarşılıqlı hesablaşmalar sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görmək;

- neft-qaz müəssisələri üçün daxil olan texnoloji avadanlıqlara görə gömrük ödənişlərinə onların azaldılması istiqamətində yenidən baxmaq;

- sahə müəssisələrinin yeni səmərəli qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərindən istifadə etməyə və onlara uyğun maliyyə axınlarının müvafiq hərəkətini təşkil etməyə qadir olan maliyyə-sənaye qrupunun yaradılmasını mümkün hesab edirik.

5. Elmin maliyyələşdirilməsinin və innovativ fəaliyyətin dəstəklənməsinin, innovativ inkişaf məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutacaq müasir forma və mexanizmlərinə keçidə ehtiyac var.

Birincisi, elmi tədqiqatların və innovasiyaların dəstəklənməsi üçün xərclərin büdcə maliyyələşdirilmə həcmindən, onlardan səmərəli istifadə meyarlarının tətbiqi nəzərə alınmaqla, mərhələli artırılması.

İkincisi, elmi kollektivlər tərəfindən həyata keçirilən xüsusilə mühüm fundamental və tətbiqi tədqiqatların maliyyələşdirilməsinə vəsaitlərin konsentrasiyası.

Üçüncüsü, sahə ali təhsili sferasında elmin, texnikanın və texnologiyaların sahəyə lazım olan prioritet inkişaf istiqamətləri çərçivəsində təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi üçün qrant resurslarının cəmləşdirilməsini təmin etmək, elmin inkişafının yeni mühüm istiqamətləri üzrə, eləcə də ETSKİ nəticələrinə dair patentlərin tərtib edilməsi üçün fiziki şəxslərin (tədqiqatçıların) qrant maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək.

6. İnnovasiya fəallığının aşağı olduğu şəraitdə dolayı həvəsləndirmə alətləri ilə yanaşı, özəl kapitalla birbaşa partnyorluq mexanizmləri də daxil edilməlidir.

ETSKİ həyata keçirilərkən, innovativ layihələrin ilkin mərhələləri maliyyələşdirilərkən, mühüm güzəştlər təqdim edən fiskal alətlərin işlənilib hazırlanması lazımdır. Əhəmiyyətli addım aşağı faiz dərəcəsi ilə geri qaytarılan əsasda uzunmüddətli maliyyələşdirmə, investisiya layihələrinin sığortalanması ola bilər. Beləliklə, sahə müvafiq institut vasitəsilə innovativ layihələrə xas olan riskləri sahibkar və özəl investorla bölüşəcək.

7. Neft-qaz sahəsi səviyyəsində böyük diqqət yetirilməlidir:

– **innovasiya kapitalı bazarını formalaşdırılması üçün** – sahə üçün zəruri olan, tələbatla təmin edilmiş innovativ işləmələr siyahısının formalaşdırılması və vaxtında işləmələrin və innovativ işləmələrin tətbiqinin monitorinqinə;

- **normativ-hüquqi bazanın yaradılması üçün** - elmi və elmi-istehsalat kadrlarının sistemli attestasiyasının keçirilməsi reqlamentlərinin işlənməsi və bu əsasda elmi kadrların gəncləşdirilməsi prosesinin aktivləşdirilməsinə;

- **innovativ işləmələrin tətbiqinin stimullaşdırılması üçün** - xərclərin idarə edilməsindən innovativ fəaliyyətin nəticələrinin idarə edilməsinə keçid, innovativ tədqiqatların maliyyələşdirilməsinin artırılması, innovativ işləmələrin yaradılması və tətbiqi üçün stimullaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsi.

8. Rəqabətin inkişafı və sahə innovasiya kapital bazarı tutumunun genişləndirilməsi üzrə şəraitin yaradılması üçün xüsusi sahə strateji proqramın hazırlanması zəruridir. O, ilk növbədə, innovasiya fəaliyyətinin lazımı normativ bazasının yaradılması məsələlərini əhatə etməli, kommersializasiya və yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, müasir elm tutumlu rəqabətqabiliyyətli məhsulların buraxılması, ixracın inkişafı məsələlərində istehsalatın aktual stimullaşdırılma məsələlərinin həllini təmin etməlidir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu çap edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Khamroeva I., Karimov M. Introduction of advanced technologies – based oil and gas industry development strategy of Uzbekistan. RELIGACION. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades. Vol. 4 - № 19 – Septiembre 2019 ISSN 2477-9083.
<http://revista.religacion.com/index.php/religacion/article/view/448/426>.
2. Khamroeva I., Nabiev Sh., Pak S. Comparative analysis of reporting Disclosures and preparation for transformation of NAS into IFRS // Academic Journal of Digital Economics and Stability. ISSN 2697-2212, Special Issue on “Innovative Economy: Challenges, Analysis and Prospects for Development”, 2021.
<https://economics.academicjournal.io/index.php/economics/issue/view/9>.
3. Mukhammad Karimov, Iroda Khamroeva, Irina Ivonina IMPROVEMENT OF MANAGEMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF OIL AND GAS INDUSTRY OF UZBEKISTAN // NOVATEUR PUBLICATIONS International journal of innovations in engineering research and technology (IJERT): ISSN №2394-3696 VOLUME 7, ISSUE

4. Закиров А.А., Закиров А.А., Отто О.Э., Хамроева И.Н., Каримов М.К. Управление нефтегазовыми ресурсами Республики Узбекистан. Монография. – Т.: «Fan va texnologiya», 2019, 268 стр.
5. Закиров О.А., Хамроева И.Н. Оптимизация процессов управления использованием производственных фондов с целью эффективной технической оснащенности в нефтегазовой отрасли. Научно – технический «Узбекский журнал Нефти и газа» №2, 2012 г.
6. Закиров О.А., Хамроева И.Н., Сафаров Ш.И. Основные направления повышения экономической эффективности нефтегазовой отрасли Узбекистана. Научно – технический «Узбекский журнал Нефти и газа». Специальный выпуск. Ташкент, май-2013.
7. Ивонина И.Э. Хамроева И.Н. Устойчивое развитие нефтегазовой отрасли Узбекистана - основа её инвестиционной привлекательности. Узбекский журнал Нефти и газа № 3, 2016 г.
8. Ивонина И.Э., Хамроева И.Н. Механизм оценки экономической эффективности от реализации инвестиционных проектов по строительству или реконструкции предприятий (объектов). Узбекский журнал Нефти и газа № 1, 2014 г.
9. Ивонина. И.Э. Хамроева И.Н. Международное сотрудничество и проблемы развития нефтегазовой отрасли. Научно – технический «Узбекский журнал Нефти и газа». Специальный выпуск. Ташкент, май-2010.
10. Хамроева И., Садыхова С. Формирование конкурентоспособной стратегии развития предприятий нефтегазовой отрасли. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi SUMQAYIT Dövlət Universiteti. İQTISADI TƏHLÜKƏSİZLİK MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ PERSPEKTİVLƏR beynəlxalq elmi konfransın MATERIALLARI. 2-3 may 2018-ci il. 473-474.
11. Хамроева И.Н. Актуальные вопросы оценки инвестиционной привлекательности и факторы активизации инвестиционных потоков. Сборник научных трудов ОАО «Узлитиннефтегаз». Ташкент – 2013.
12. Хамроева И.Н. Внедрение передовых технологий – основа стратегии развития нефтегазовой отрасли Узбекистана. Научно – технический

- «Узбекский журнал Нефти и газа». Специальный выпуск. Ташкент, май-2016.
13. Хамроева И.Н. Инвестиции в нефтегазовую отрасль Узбекистана и их эффективность. Сборник научных трудов ОАО «УзЛИТИнефтьгаз». Ташкент – 2009.
 14. Хамроева И.Н. Инвестиционная привлекательность предприятий и ее факторы. Узбекский журнал Нефти и газа № 1, 2014 г.
 15. Хамроева И.Н. К вопросу совершенствования управления основными фондами нефтегазодобывающих предприятий Узбекистана. «Бюджет-солик ва монетар сиёсатни такомиллаштиришнинг долзарб масалалари» Халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари 2012 йил 21 ноябрь. Тошкент-«Молия»-2012.
 16. Хамроева И.Н. Международное сотрудничество и его роль в повышении экономической эффективности отрасли. Научно – технический «Узбекский журнал Нефти и газа». Специальный выпуск. Ташкент, май-2014.
 17. Хамроева И.Н. Определение структуры, взаимосвязи показателей и построение математической модели процессов управления использования основных фондов. Нефтяное хозяйство Азербайджана, Баку, №9, 2018г.
 18. Хамроева И.Н. Пути повышения инвестиционной привлекательности предприятий нефтегазовой отрасли Республики Узбекистан для иностранных инвесторов. Материалы научно-практической конференции «Пути привлечения инвестиционных ресурсов через выпуск ценных бумаг в нефтегазовую отрасль республики», Ташкент – 2014.
 19. Хамроева И.Н. Разработка стратегии и комплекса мероприятий по повышению инвестиционной привлекательности нефтегазового предприятия как объекта инвестирования. Материалы Республиканской научно-практической конференции «Актуальные вопросы развития нефтегазовой отрасли Республики Узбекистан», Ташкент, 23 октября 2015.
 20. Хамроева И.Н. Сафаров Г.А. Устойчивое развитие нефтегазовой отрасли Узбекистана и внедрение передовых технологий - основа её инвестиционной привлекательности. Московский научно-экономический журнал «Проблемы экономики и управления нефтегазовым комплексом», №7, Июль 2017 г.

21. Хамроева И.Н. УДК 330.522.2:622.691. Методика. Оценки эффективности использования активной части основных фондов. / Т.: «Fan va texnologiya», 2014. - 15 с.
22. Хамроева И.Н. УДК 338.45:69. Методическое указания. Оценка технико-экономической эффективности от реализации инвестиционных проектов по строительству (реконструкции) объектов. / Т.: «Fan va texnologiya», 2014. - 20.
23. Хамроева И.Н., Ивонина И.Э., Каримов М.К. Программный продукт расчёта оценки эффективности использования активной части основных фондов для предприятия реального сектора экономики Республики Узбекистан // Свидетельство об официальной регистрации программы для электронных-вычислительных машин. Агенство по интеллектуальной собственности при Министерстве юстиции Республики Узбекистан. № DGU 08336, Ташкент-2020 г.
24. Хамроева И.Н., Каримов. М.К. Перспективы внедрения передовых технологий, обеспечивающих устойчивое развитие нефтегазовой отрасли Узбекистана. Российский научно-технический журнал «Наука и Технологии в промышленности», 3-4/2016 г.
25. Хамроева И.Н., Манаева Г.Х. Особенности разработки системы оперативного управления и контроля использованием активной части основных фондов на нефтегазовых предприятиях. Материалы Республиканской научно-практической конференции «Актуальные вопросы развития нефтегазовой отрасли Республики Узбекистан», Ташкент, 23 октября 2015.
26. Хамроева И.Н., Набиев Ш.Т., Пак С.А., Бекмухамедова М.И. Внедрение международных стандартов управления проектами в нефтегазовую отрасль Республики Узбекистан // ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ СТРАН: ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ/МАТЕРИАЛЫ международной научно-практической онлайн конференции. Ташкент-2021 г.
27. Хамроева И.Н., Сафаров Г.А. Внедрение передовых технологий – залог успешного развития нефтегазовой отрасли. Сборник докладов и тезисов II Международной научно – технической конференции ИННОВАЦИОННЫЕ РАЗРАБОТКИ В СФЕРЕ ХИМИИ И ТЕХ-

НОЛОГИИ ТОПЛИВ И СМАЗЫВАЮЩИХ МАТЕРИАЛОВ 19-20 октября 2017 г.

28. Хамроева И.Н., Худайкулиев Х.Р., Повышения роли маркетинга в инвестиционных проектах промышленных предприятий. Энергоресурсоэффективные экологические безопасные технологии и оборудование. Сборник научных трудов Международной научно-технической симпозиума «Вторые Международные Косыгинские чтения, приуроченные к 100-летию РГУ имени А.Н. Косыгина» Том 2. 2019 год. https://www.eeste.org/Conference_proceedings_V.2.pdf.
29. Хамроева И.Н., Шукуров А.Г. Внедрение инновационных методов корпоративного управления в нефтегазовую отрасль Узбекистана. Материалы Республиканской научно-технической конференции молодых учёных и специалистов «Внедрение передовых технологий – основа развития нефтегазовой отрасли» (Илгор технологияларни жорий килиш – Ўзбекистон нефт ва газ соҳасини ривожлантириш асо-си) 2017 г.
30. Юлдашев Н., Ивонина И.Э., Хамроева И.Н., Каримов М.К. Использование инновационного потенциала и проблемы инновационного развития на предприятиях нефтегазовой отрасли Узбекистана // Научно – технический «Узбекский журнал Нефти и газа». Специальный выпуск. Ташкент, май-2019 г.

Dissertasiyanın müdafiəsi “18” fevral 2022-ci il tarixdə saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında www.unec.edu.az yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “17” yanvar 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 28.12.2021. Kağızın formatı: 60x84 ^{1/16}.
Sifariş 15/01. Həcmi 1 ç.v. (36195 işarə)
Ofset kağızı Xerox C klass. Tiraj 100.

“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.
Email: capevi@internet.ru / əlaqə üçün: (055)2012809